

© AZƏRBAYCAN ORNİTOLOJİ CƏMİYYƏTİ

E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, S.N.Mirzəyeva

**AZƏRBAYCANIN BÖHRAN VƏZİYYƏTİNDƏ OLAN
QUŞLARI: AĞ DURNA, ÇIĞIRQAN CÜLLÜT VƏ
KİÇİK ƏYRİDİMDİK**

NAXÇIVAN, TUSİ, 2011

Elçin Sultanov (biologiya üzrə fəlsəfə doktoru), Tahir Kərimov
(k/t.f.d), Sevinc Mirzəyeva (biologiya üzrə magistr)

**AZƏRBAYCANIN BÖHRAN VƏZİYYƏTİNDƏ OLAN
QUŞLARI: AĞ DURNA, ÇIĞIRQAN CÜLLÜT VƏ
KİÇİK ƏYRİDİMDİK. Naxçıvan, Tusi, 2012, 36 s.**

Baş redaktor: Elçin Sultanov
Redaktor: Sevinc Mirzəyeva

596
894

Şəkillər: Kirill Postelnıx, Sadeq Zadəqan,
Krisitian Gönner, İnternet

278443

ISBN 978-9952-8037-3-0

Broşür Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin
Elmi Şurasında müzakirə edilmişdir.

ƏLÇİN SULTANOV
T. A. KƏRİMOV
S. V. MİRZƏYEVAYA
NAXÇIVAN, TUSI, 2012, 36 S.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	7
Ağ durna	9
-- Mühafizə statusu.....	9
-- Xarici görünüşü.....	9
-- Yayılması.....	9
-- Dünyada sayı	9
-- Biotop uyğunlaşması, davranışı, qidalanması və çoxalması	10
-- Təbiətdə rolu	13
-- Süni şəraitdə saxlanması və çoxaldılması.....	14
-- Azərbaycanda qeydə alındığı yerlər və sayı haqqında müasir tədqiqatlar	14
-- Sayının azalma səbəbləri və zəruri qorunma tədbirləri	18
Çığırğan (çökükburun) cüllüt	20
-- Mühafizə statusu	20
-- Xarici görünüşü	20
-- Yayılması	20
-- Dünyada sayı	20
-- Biotop uyğunlaşması, davranışı, qidalanması və çoxalması	21
-- Təbiətdə rolu	22
-- Süni şəraitdə saxlanması və çoxaldılması	22
-- Azərbaycanda qeydə alındığı yerlər və sayı haqqında müasir tədqiqatlar.....	22
-- Sayının azalma səbəbləri və zəruri qorunma tədbirləri	23
Kiçik (kronşnep) əyridimdik	25
-- Mühafizə statusu	25

-- Xarici görünüşü	25
-- Yayılması	25
-- Dünyada sayı	25
-- Avropada sayı	25
-- Biotop uyğunlaşması, davranışı, qidalanması və çoxalması	26
-- Təbiətdə rolu	27
-- Süni şəraitdə saxlanması və çoxaldılması.....	27
-- Azərbaycanda qeydə alındığı yerlər və sayı haqqında müasir tədqiqatlar	27
-- Sayının azalma səbəbləri və zəruri qorunma tədbirləri	28
Nəticə və təkliflər	30
Ədəbiyyat	32
Əlavələr.....	35

GİRİŞ

Azərbaycanda ağ durna nağıllarda, bayatılarda, xalq mahnılarında vəsf edilmiş, hətta qız uşaqlarına durna adı verilməsi dəbdə olmuşdur.

Ancaq təəssüflə qeyd etməliyik ki, əksər quş növləri kimi həm ağ durna, həm də adı çəkilən digər iki növ Azərbaycan elmi müstəvidə çox zəif öyrənilmişdir. Buna görə də, hazırda oxucunu təmin edəcək nə kütləvi, nə də elmi ədəbiyyat mövcud deyildir. Belə ki, azsaylı ədəbiyyat mənbələrində XIX və XX əsrlərdə bəzi müəlliflər tərəfindən aparılan müşahidələr zamanı qeydə alınmaları barədə qısa məlumatlar verilmişdir. Ağ durnaya Azərbaycanda uçub keçdiyi zaman seyrək hallarda rast gəliniyi (Radde, 1884 (Astara ətrafında, mart ayı); Satunin, 1907, 1912 və b.) qeyd edilir. Muğan düzündə, Araz sahillərində 1907, 1912-ci illərdə Satuninin, 1940-cı ildə N.K.Vereşagin (1967) müşahidə etdikləri barədə ədəbiyyatda məlumat verilir. Y.P.Spangenberg 1925-ci ilin fevral ayında Lənkəranda 4 ağ durna müşahidə etmişdir (Azərbaycan faunasi, 1977). Əvvəllər Araz çayının aşağı axarlarında qışladığı (indiki Biləsuvar rayonunda yerləşən Ağgöl), sonrakı dövrlərdə oradakı qışlama yerlərinin tamamilə məhv olması göstərilir (Azərbaycan heyvanlar aləmi, 2004). 70-ci illərin ədəbiyyat mənbələrində əsasən köç dövründə nadir hallarda müşahidə edilmələri göstərilmişdir. Ağgöldə (Ağcabədi rayonu) 1966-cı il 10 martda və 1974-cü il 23-28 avqustda Vinqradov, 2000-ci ilin yazında (4 fərd) və payızında isə Şelton tərəfindən qeydə alınmışdır (Sultanov və b., 2008, 2011; Shelton, Sultanov, 2001). Əsasən İranda qışlaması və bu populyasiyanın 1990-1992-ci illərdə 8-11 fərddən ibarət olduğu qeyd edilir (Sosnovski, 1987).

Azərbaycanda **çığırğqan (çökükburun) cüllüt** haqqında ilk ədəbiyyat məlumatı XIX əsrdə verilmişdir. Radde 30 mart - 15 aprelə Lənkəran ərazisində qeydə almışdır.

Ardınca XX əsrin 30-cu illərində A.Y.Tuqarinov və Y.V.Kozlova-Puşkaryova Azərbaycanda miqrasiya dövründə Muğan və Lənkəran ovalığında müşahidə etmişlər (1938).

Digər müəlliflərdə bu növün köç dövründə qeydə alındığını göstərirlər. Belə ki, K.Qəmbərov bu quşun böyük dəstəsini 1957-ci ilin 31 martında Pirəkeşküldə (Гамбаров, Газанчан, 1958), Butiyev isə 1977, 1978, 1985 və 1987-ci ilin mart-aprel aylarında Samur çayının deltasında 10-50 fərddən ibarət dəstələrini qeydə almışlar (Бутьев и др., 1989). 1991-ci il fevral ayının əvvəlində Boz-Qobu gölü ətrafında 3 fərdin qeydə alınması barədə ədəbiyyat məlumatı vardır (Султанов, Камарли, 1991).

Kiçik əyridimdik (kronşnep) haqqında ilk məlumat XX əsrin əvvəllərində verilmişdir. Belə ki, K.A.Satunin (1907, 1912) bu quşun Muğan düzündən ötüb keçməsinə qeyd etmişdir. O, mayın birinci ongünlüyündə Xəzər dənizinin sahiləni ərazisi üzərindən dəstələrlə kiçik əyridimdiyın (25-30 fərd) ötüb keçdiyini müşahidə etmişdir.

Sonrakı dövrlərdə də köç zamanı müşahidə edilmişdir. 1946-cı ildə Vereşagin Abşeronun Binəqədi asfalt gölündə bu növün qalıqlarını qeydə almışdır (Верещагин, 1946). 1988-ci ilin avqustunda Yaşma adasında qeydə alınması və Azərbaycandan ötüb keçən dəstələrin İranda və Səudiyyə Ərəbistanında qışlaması haqda ədəbiyyat məlumatı mövcüddür (Винокуров, 1992).

Uzaq və yaxın keçmişə aid olan bu məlumatlar hazırda həmin növlərin müasir vəziyyətini əks etdirmir. Mövcüd şərait böhran vəziyyətində olan bu növlərin Azərbaycanda hazırkı vəziyyətinin öyrənməsi və bir mənbədə nəşr etdirib ictimaiyyətə çatdırmağı tələb edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyəti yerlərdəki şəbəkələrinin, üzvlərinin iştirakı və ornitoloqların, milli park, qoruq işçilərinin yardımı ilə ölkəmizin ərazisində monitoring həyata keçirərək, bu növlər haqqında materiallar toplamışdır.

AĞ DURNA

Dəstə: Durnakimilər – Gruiformes

Fəsilə: Durnalar – Gruidae

Cins: Durna – *Grus* (Linn., 1758)

Növ: Ağ durna – *Grus leucogeranus*
(Pall., 1773)

Statusu. Azərbaycanda köç (miqrasiya) dövründə qeydə alınır.

Mühafizə statusu. Qlobal miqyasda böhran vəziyyətində olan (Critical, CR) növ statusu ilə qorunur.

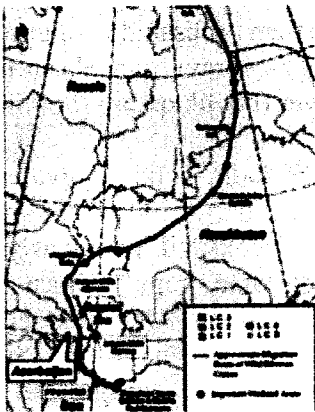
Xarici görünüşü. Ağ durna iri, parlaq ağ rəngdə olması ilə boz və qəşəng durnadan aydın seçilir. Qanadlarının ucu qaradır ki, bu da uçanda aydın görünür. Kütləsi 10 kq-a çatır. Boyu 180 sm-ə qədər, qanad uzunluğu 64-68 sm, dimdiyi 18-20 sm olur. Ayaqları qırmızı, caynaqları qaradır. Yaz və payız fəsilələrində dimdiyi qonur-qırmızı rəng alır. Başının ön hissəsi açıq qırmızıdır. Payızda peysər lələklərinin bəzəyi təmiz ağ yox, bozuntul olur. Cinsi dimorfizm müşahidə olunmur. Cavanları tutqun-sarı, başı, boynu boz-çəhrayı, qanadların ucu qara rənglidir. Təbii şəraitdə 20, volyer (böyük qəfəs) şəraitində 80 ilədək yaşayır.

Yayılması. Arealı pərakəndədir. İki yuvalama populyasiyası vardır ki, hər ikisi Rusiyada: biri Qərbi-Sibirdə, digəri isə Yakutiya yerləşir. Əsas çoxsaylı populyasiyası Yakutiya Yano-İndigir, azalmaqda olan populyasiyası isə Qərbi-Sibirdə Ob-İrtiş çayları hövzəsindədir. Qışlamaq üçün Yakutiya populyasiyası Çinə (Poyanq gölünə), Qəri-Sibir populyasiyası isə Şimali Hindistana (Bxaratur qoruğu), az bir hissəsi İranda şimalına köçürlər (Şəkil 1).

Hələ pleystosendə yaşayan və Binəqədi gölündə tapılan qalıqlar, ağ durnanın Azərbaycan ərazisi ilə qədimdən bağlı olmasını göstərir. İranda da alt pleystosendə yaşamış durnanın

qalıqları aşkar edilmişdir. Bu da Qərbi-Sibirdə yuvalayan, İranda qışlayan populyasiyanın çox qədimdən bu ərazilərlə bağlı olması anlamına gəlir.

Dünyada sayı. Dünyada ümumi sayının 3000 fərdi keçmədiyi göstərilir. Ən böyük Yakutiya populyasiyasının sayı 1988-ci ildə Çində qeydə alınmasına görə 2626 fərd olmuşdur. Az saylı Qərbi-Sibir populyasiyasının 1964-cü ildə 200 fərddən 1988-ci ildə 20-30 fərdə endiyi göstərilir. Eyni zamanda populyasiyada cavan fərdlərin sayı 1968-ci ildə 15 fərddən 1980-cı ildə 4 fərdədək azalmışdır. Bütövlükdə, son illərdə Yakutiya populyasiyasının sayı sabitləşsə də Qərbi-Sibir populyasiyası azalmaqda davam edir. Belə ki, 1994-cü ildə bu populyasiyanın Hindistanda qışlaması qeydə alınmamış, İranda isə 5 fərdin qışladığı müşahidə edilmişdir (Винокуров, 1967; Флинт, 1978). XXI əsrdə Azərbaycanda və İranda müxtəlif illərdə tək-tək quşlar köçdə və qışlamada qeydə alınır. Bəzi quşların İraqın Mesopotamiya bataqlıqlarında qışlaması ehtimal edilir.

Şəkil 1-2. Qərbi Sibirdə və Yakutiyada yuvalayan, İran və Çində qışlayan populyasiyaların miqrasiya yolu

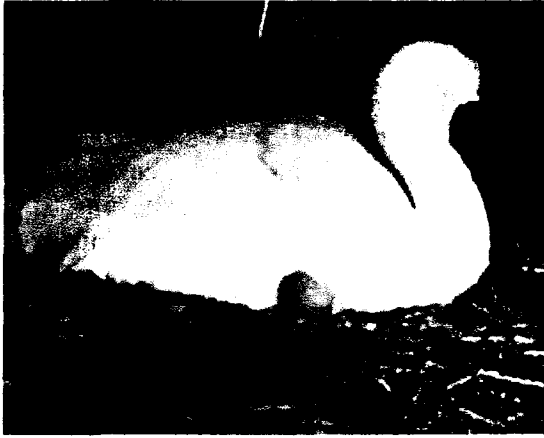
Biotop uyğunlaşması, davranışı, qidalanması və çoxalması. Açıq landşaft quşu olsada həyatları su mühiti ilə bağlıdır. Əsas yaşayış biotopları tundra və meşə tundranın mamırlı-şibyəli düzənləri, keçilməz alçaq sahilli, qamış və otlu dayaz göllər, çay deltaı, bataqlıqlardır.

Ağ durnalar da digər durnalar kimi özünəməxsus davranış xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Gündüz quşları olsalar da, köç vaxtı gecə də uçurlar. Heç vaxt ağaca qonmurlar və yerdə sərbəst hərəkət edirlər. Yerdən qalxarkən 2-3 addım atıb yüngülcə havaya qalxırlar. Uçuşda boynunu yığıb, ayaqlarını uzadır, daima qanad çalır və süzərək yerə enir. Uçuşları ləngdir. Uçuş zamanı qatarları paz şəklində düzülür. Həssas və ehtiyatlı quşdur. Köç vaxtı qatarda yaşlı quşlardan 1-2 “nəzarətçi” olur ki, onlar da səsləri ilə təhlükə barədə digərlərini xəbərdar edir. Səsləri gur olmaqla 2-3 km məsafədən eşidilir və digər durnaların səsinə bənzəmir. Yəni boz durnanın səsinə daha gur və melodikdir. Uzun boylu olduğu üçün təhlükəni uzaqdan görür və səs-küylə havaya qalxaraq uzun müddətə geri qayıtmır. Qidalanma zamanı təhlükə hiss etdikdə növbə ilə yemlənilirlər.

Azərbaycan ərazisində qidalanmaq və dincəlmək üçün düşdükləri yerlərə və ekskrementlərinə baxış keçirərkən, ağ durnaların əsasən heyvani, az miqdarda isə su bitkiləri ilə qidalandıqları məlum olur. Bunların endikləri Qızılağac qoruğunun quruya tərəf olan sahillərində və Kür dilində, eləcə də Qızılqaz gölündə əsasən qurbağa, molyuskalar, qurdlar və su bitkiləri ilə qidalandıqları müəyyən edildi. Samux rayonu ərazisində sulu əkin sahələrinə düşərək 2-3 gün orada dincəlmələri də qeydə alınmışdır. Endikləri yerdən asılı olaraq hər şeylə qidalanan quş kimi toxum, dən, cavan cücərti, həşərat, xırda balıq, gəmirici, ilan, qurbağa, quş yumurtası, eyni zamanda Sibirdə müxtəlif kolların giləmeyvələri ilə qidalanmaları müəyyən edilmişdir (Кашенцева, Роздина, 2003).

Azərbaycan ərazisində yuvalamasa da (Rusiya ərazisində yuvalayır) özünəməxsus çoxalma xüsusiyyətinə malik olduğu üçün bunun üzərində dayanmağı lazım bildik. Monoqam quşdur. Yazda cüt əmələ gətirirlər. Bəzən cinsi yetkinliyə çatmış cavan erkək və dişi quşlar hələ qışdan başlayaraq cüt əmələ gətirirlər. Gələcək yuvalama yerində erkək və dişi quş birlikdə “nigah” rəqsləri edirlər. Belə yaz rəqsləri növbə ilə səs çıxarmaqla müşayət olunur. Növbə ilə səs çıxardıqda belə, uzaqdan bunun sanki eyni səs olduğu başa düşülür. Rəqs üçün quru və düz yer seçilir. Çoxalmada iştirak edən fərdlər səhər və axşam saatlarında oraya toplaşılırlar. Quşlar boyunlarını qısmaqla başını yerə əyir, qanadlarını açaraq səsküylə tullanıb düşməyə başlayırlar. Belə rəqs hərəkətləri tək yazda çoxalma dövründə deyil, eyni zamanda yuvalamadan sonra payızda da olur. Rəqsdən sonra bütün quşlar dəstə şəklində havaya qalxır və dövrə vuraraq uçub gedirlər.

Ağ durnalar ayrı-ayrı cütlər şəklində biri-birindən 1-20 km aralıda bataqlıqdakı quru sahələrdə torpaq üzərində yuva qurur (Şəkil 3). Eyni yuvalama yerindən uzun illər ərzində istifadə edirlər. Kürt yatan dişi, erkəyin təhlükə barədə siqnal səsini eşitdikdə havaya qalxaraq yuvadan aralıda yerə enir, yaxud da kollar arasında gizlənərək, xeyli vaxt keçəndən sonra yuvaya qayıdır. 2 ədəd (bəzən 1-3 ədəd) qırmızı ləkələri olan sarı-yaşıl rəngli yumurta qoyaraq kürt yatır. Yumurtadan yeni çıxan balaları sarı-kürən rəngdə olur (Şəkil 4). Balalar biri-birinə qarşı çox təcavüzkar olurlar. Adətən daha tez yumurtadan çıxmış bala (balalar 1-2 gün fərqlə yumurtadan çıxır) kiçik balanı sıxışdırır və sonda öldürür. Uça bilən balalar valideyinləri ilə ailə dəstələri əmələ gətirərək qidalanma yerlərinə uçurlar. Yuvalar biri-birindən aralıda yerləşsə də, köçdən əvvəl bir yerə toplaşılırlar. Buna görə də durna sürüsü (qatari) çoxlu ailələrdən ibarət olur. Çoxalmada iştirak etməyən fərdlər isə 6-10 quşdan ibarət dəstələr əmələ gətirərək, bütün yayı qidalanmaq və gecələmək üçün yerdəyişmələr edirlər.

Şəkil 3. Yuvada kürt yatan ağ durna.

Şəkil 4. Yumurtadan balanın çıxması.

Təbiətdə rolu. Azərbaycanda əti yeyilmədiyindən ovlanmır və təsərrüfat əhəmiyyəti yoxdur. Zərərverici onurğasızlarla, siçanabənzər gəmiricilərlə qidalanmaqla xeyir verir. Cücərtiləri, su bitkilərini, bitkilərin köklərini, dənələrini, giləmeyvələrini, toxumlarını yemək və yaymaqla fitosenozun floristik tərkibinə təsir göstərir.

Azərbaycanda köç edən fərdlərin sayı çox olmadığından və qısa müddətdə qaldıqlarından təbiətdəki rolu əhəmiyyətli səviyyədə deyildir. Ancaq təbiətimizin ən gözəl quşlarından biri olduğu üçün estetik əhəmiyyət kəsb edir.

Süni şəraitdə saxlanması və çoxaldılması. 1979-cu ildən Rusiyadakı Oka qoruğunda süni mayalanması, inkubasiyası, bəslənməsi və reintroduksiyasına başlanılmışdır. İnsana və süni şəraitə asan uyğunlaşdığı üçün dünyanın bir sıra ölkələrinin heyvanxanalarında saxlanılır.

1980-ci ildən Moskva, 1990-cı ildən isə Sankt-Peterburq, Perm, Rostov, Novosibirsk heyvanxanalarında, o cümlədən ABŞ-da Çikaqo, Mayami şəhərlərinin, Ukraynada Askaniya-Nova milli parkında, Nikolayev, Odessa şəhərlərinin və Çin, Yaponiya, AFR-ın heyvanxanalarında saxlanılıb çoxaldılır (Каменцева, Роздина, 2003).

Azərbaycanda qeydə alındığı yerlər və sayı haqqında müasir tədqiqatlar. Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilən monitorinqin nəticələri göstərdi ki, Azərbaycan ərazisi hazırda Qərbi-Sibir populyasına mənsub fərdlərin əsas miqrasiya yollarından birini təşkil edir. Belə ki, Qərbi-Sibirdə yuvalayan, İranda qışlayan populyasiya miqrasiya dövründə Azərbaycan ərazisindəki bir sıra sərbətləşmiş sahələrindən qidalanmaq, istirahət və gecələmə üçün istifadə edir. Müəyyən edildi ki, ağ durna Azərbaycan ərazisində həm payız, həm də yaz miqrasiyasında Xəzər sahili boyu köç edir. Ədəbiyyat materiallarının təhlili və topladığımız materiallar bir daha sübut edir ki, tarixən formalaşmış bu köç yolu dəyişməz olaraq qalır və hal-hazırda da istifadə edilir (Флинт и др., 1968).

Bunun belə olduğunu Rusiya və İran ornitoloqlarının radiotelemetriya yolu ilə 2001-ci ildən başlayaraq apardıqları tədqiqat işləri də təsdiq etmişdir. Yəni, bu metodla 2001-ci ilin 10 oktyabrında Həştərxan qoruğundan qalxan 5 ağ durnanın Azərbaycanın dəniz sahili ilə uçaraq oktyabrın 12-də səhər saat

12-də İranın Feredunkənardakı qışlama yerinə çatmaları müəyyən edildi. Sonrakı yaz köçündə də bu metodla aparılan monitoring köç yolunun dəyişməz olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, ağ durnanın bədəninə yerləşdirilən cihaz 2003-cü ilin mart ayında İran ərazisindən qalxan quşların martın 3-də Azərbaycan ərazisindən keçərək, Ob çayının aşağı axarlarında olan Kunovat adlı yuvalama yerinə çatmalarını qeydə almışdır (en.wikipedia.org/wiki/Siberian_Crane).

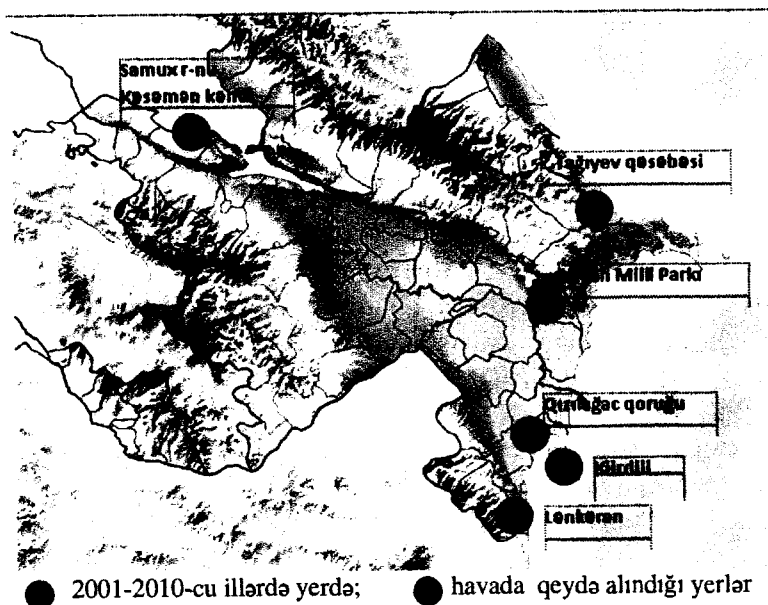
Bakı şəhərindən şimala doğru Samur çayınadək olan ərazilərdə ağ durna ancaq havada uçuşda qeydə alınır və yerə enmirlər. Bu da həmin ərazilərdə gecələmə və qidalanmaq üçün əlverişli biotopların olmaması ilə əlaqədardır. Xəzər sahili boyu əsas müşahidə olunan yerləri Bakı şəhərindən cənubda Şirvan Milli Parkının, Qızılağac qoruğunun Kürdili yarımadasında əlverişli biotoplarında yerləşir. Qərbi-Sibir-İran populyasiyasının Azərbaycanda əsas qidalanma və gecələmə yerləri həmin ərazilərdə yerləşir. Belə ki, 2001-ci ilin 12 oktyabrında Şirvan Milli Parkının ərazisində bir ailəyə mənsub 3 fərd, 2002-ci ilin 15 oktyabrında Qızılağac qoruğunun Kürdili sahəsində 6 fərd, həmin ilin 28 noyabrında Qızılağac qoruğu sahillərində 3 fərd, 2005-ci ilin 27 fevralında Lənkəran ərazisində İrandan qalxan və Həştərxan istiqamətinə uçan 1 cüt ağ durna qeydə alındı. Şirvan Milli Parkı, Kürdili və Qızılağac qoruğu ərazilərində ağ durna sonrakı 2003, 2005, 2006 illərdə də qeydə alındı. Qışlama dövründə 29 yanvar 2010-cu ildə Qızılağac qoruğu ərazisində 1 fərd qeydə alındı (Soni Rozenfeldin məlumatı). Bu ağ durnanın Azərbaycan ərazisində qışlaması barədə XX əsrin ikinci yarısından XXI əsrin əvvəllərində qeydə alınmış ilk hadisədir.

Bütövlükdə, bizim tərəfimizdən 2001-2010-cu illərin payız köçündə Azərbaycan ərazisində cənuba köç edən 40, yaz köçündə isə şimala köç edən 15 ağ durna qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, yuvalamadan sonra cənuba köç edərək İran ərazisində qışlayan populyasiyada fərdlərin sayı qışlamadan

qayıdan populyasiyadakı fərdlərin sayından azdır. Bu da çox güman ki, qışlamada ən müxtəlif səbəblərdən fərdlərin sayının azalması ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, 2005-ci il oktyabrın 20-də, Azərbaycanın qərbində Samux rayonunun Kəsəmən kəndinin əkin sahəsində yerli sakinlər tərəfindən 2 ağ durna qeydə alınmışdır. Orada 2 gün qaldıqdan sonra naməlum istiqamətə uçub getmişlər. Bu qeydiyyat Azərbaycan üzərindən durnaların qərb köç yolunun olduğunu göstərir. Belə ki, bu yolla köç edən quşlar Zaqatala-Göygöl-Naxçıvan-İraq (Mesopotamiya) istiqamətində köç edirlər.

Ümumiyyətlə, ağ durnanın Azərbaycan ərazisində yaz köçü mart ayında baş verir. Payız köçü isə oktyabr-noyabrda baş verir. Hər bir köçdə qeydə alınan fərdlərin sayı minimum 2, maksimum 7 fərd təşkil edir.

Şəkil 5. Ağ durnanın Azərbaycanda qeydə alınma yerləri

Cədvəl 1.

**Rusiya-İran miqrasiya yolunda və Azərbaycan ərazisində
köç edən ağ durnanın qeydə alınma tarixləri, yerləri və
sayları**

QEYDƏ ALINDIĞI TARİX	QEYDƏ ALINDIĞI YER	KİM TƏRƏFİNDƏN QEYDƏ ALINIB	SAYI, FƏRD
9 oktyabr 2001-ci il	Həştərxan vilayəti, Həştərxan qoruğu	Y.Markin, ornitoloq (Rusiya)	4
12 oktyabr 2001-ci il	İran, Mazandaran vilayəti, Feredunkənar	E.Təvəkküli, ornitoloq (İran)	5
2 mart 2002-ci il	İran, Mazandaran vilayəti, Feredunkənar	E.Təvəkküli, ornitoloq (İran)	5
29 iyul 2002-ci il	Rusiya, Sibir Ok qoruğu	A.Arriqo, təbiətçi-pilot (İtaliya)	10
26 avqust 2002-ci il	Rusiya, Tümen vilayəti, Kunovat Milli Parkı	Y.Markin, ornitoloq (Rusiya)	6
17 sentyabr 2002-ci il	Rusiya, Sibir Belozersk Milli Parkı	A.Arriqo, təbiətçi-pilot (İtaliya)	6
20 sentyabr 2002-ci il	Rusiya, Sibir Ok qoruğu	A.Arriqo, təbiətçi-pilot (İtaliya)	3
10 oktyabr 2002-ci il	Rusiya, Sibir Belozersk Milli Parkı	A.Arriqo, təbiətçi-pilot (İtaliya)	7
29-30 oktyabr 2002-ci il	Rusiya, Volqanın deltası	G.Rusanov, ornitoloq (Rusiya)	Toplantı
15 oktyabr 2002-ci il	Qızılağac qoruğu, Kürdili	A.Abbasov, qoruq işçisi (Azərbaycan)	6
28 noyabr 2002-ci il	Qızılağac körfəzi sahilində	A.Abbasov, qoruq işçisi (Azərbaycan)	3
02 mart 2003-cü il	İran, Mazandaran vilayəti, Feredunkənar	S.Zadegan və Y.Markin ornitoloqlar (İran, Rusiya)	3
02 mart 2003-cü il	Azərbaycan, Z.Tağriyev qəsəbəsi üzərində havada	S.Zadegan və Y.Markin ornitoloqlar (İran, Rusiya)	3
12 oktyabr 2003 -cü il	Azərbaycan, Salyan r-nu, Şirvan Milli Parkı	İngilis quş müşahidəçisi Kris Magin	4
09 oktyabr 2004-cü il	Qızılağac körfəzi sahilində	A.Abbasov, qoruq işçisi (Azərbaycan)	7
27 fevral 2005-ci il	İran, Mazandaran vilayəti, Feredunkənar	E.Təvəkküli, ornitoloq (İran)	2
20 oktyabr 2005-ci il	Samux r-nu, Kəsəmən k.	E.Hüseynov, ekoloq	2
29 yanvar 2010-cu il	Qızılağac qoruğu	S. Rozenfeld, ornitoloq (Rusiya)	1

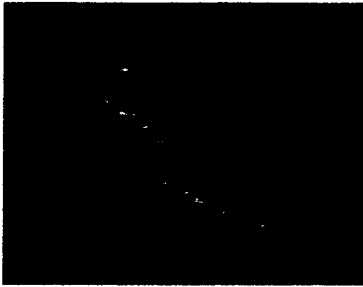
Sayının azalma səbəbləri, mövcud və zəruri qorunma tədbirləri. Yuvalama yerində sayının azalma səbəbi ilk növbədə Qərbi Sibirin intensiv şəkildə istifadə edilməsi, quşun qeyri-qanuni yolla ovlanması, bataqlıqların qurudulub yolların salınması, neft çıxarılması və ətraf mühitin çirkləndirilməsidir. Qışlama yerlərində müntəzəm ovlanması (Pakistan, Əfqanıstan), su sahələrinin qurudulub əkilməsi, yem bazasının azalması, digər durna növləri ilə rəqabət, kimyəvi maddələrlə zəhərlənmə, xəstəlik, köç dövründə ölüm və sair amillər onun sayına mənfi təsir edir. Nəsilvermə potensialı çox aşağıdır. 5-6 yaşında çoxalmağa başlayır, 2 yumurta qoyur, əksər hallarda bir bala qalır. Kürt yatan zaman təhlükə olduqda yuvanı tərk edərək (çox vaxt quş yuvaya qayıtmır) uzağa uçuş ki, nəticədə yumurta və ya bala yırtıcıların qurbanı olur. Balalar arasındakı təcavüzkarlıq tələfata səbəb olur. Ən müxtəlif iqlim şəraitlərində yayıldığı üçün rəqib və düşmənləri də fərqlidir. Mülayim iqlim qurşağında yumurtaları ayı, tülkü tərəfindən yeyilir. Yaxşı uça bilməyən balaları canavar və bərqud tərəfindən ovlanır. Yetkin quşları vaşaq ovlaya bilir.

Bern, Bonn, AEWa konvensiyalarına və SİTES sazişinə daxil edilmişdir. Yuvaladığı Rusiya ərazisində ovlanması qadağan edilib, miqrasiya zamanı Həştərxan qoruğunda mühafizə edilir. 1981-ci ildən qışladığı Hindistan ərazisində milli park təşkil edilib. Genofondunun qorunması və süni şəraitdə artırması üçün Rusiyada Oka qoruğunda (14 fərd), ABŞ-da Barabu (9 fərd), AFR-da Valsrodda (3 fərd) təşkil edilən pitomniklər və ornitoparkda nəsil verir (T.A. Кащенкова, О.И.Роздина, 2003).

Ancaq buna baxmayaraq, Ob çayının sağ sahilində yasaqlığın və Yan-İndiqarka çayları arasında qoruğun yaradılması, təbliğat-izahat işlərinin gücləndirilməsi, köç yolu boyu səmərəli mühafizəsinin təşkili və yeni populyasiyanın yaradılması üçün beynəlxalq çərçivədə proqramın həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu qeyd edilir. Arabir süni

şəraitdə çoxaldılıb təbiətə buraxılması üzrə layihələr də həyata keçirilir.

Azərbaycanda miqrasiya zamanı daimi gecələmə və qidalanma yerləri təbiəti mühafizə idarələri tərəfindən nəzarətə götürülməli, yerli əhali arasında mühafizəsinin vacibliyi barədə ekoloji maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Növ Azərbaycanın “Qırmızı Kitabına” daxil edilməlidir.

Şəkil 6-7. Ağ durna uçuş zamanı

Şəkil 8-9. Ağ durna

Cavan fərd

ÇIĞIRQAN CÜLLÜT

Dəstə: Cüllütkimilər –Charadriformes

Fəsilə: Qonurqanadlılar –Charadriidae

Cins: Çökükburun –Chettusia

(Bonap.,1841)

Növ: Çığırqan cüllüt (çökükburun) –

Chettusia gregaria, (Pall.,1771)

Statusu. Azərbaycanda miqrasiya (köç) dövründə qeydə alınır.

Mühafizə statusu. Qlobal miqyasda və Avropada böhran vəziyyətində olan (CR) növ statusu ilə qorunur.

Xarici görünüşü. Başı, döşü boz-qonur rəngdədir. Dışının baş və döş rəngi bozdur. Başının üstü, gözlərinin zolaqları, qanadlarının ucları, quyruğundakı zolaqlar qarıdır. Ağı, quyruğunun dibi ağdır. Qışda lələkləri daha tünd rəngdə olur. Gözlərinin rəngi qəhvəyi-qonurdur. Dimdiyi qara-qonurdur. Ayaqları qarıdır. Bədən uzunluğu 32 sm-dir. Kütləsi 200-250 qram, qanadın uzunluğu 19-21 sm olur.

Yayılması. Arealının şimal sərhədləri qərbdə Volqa çayının sağ sahilində, şimalda Samara-Orenburq-Barnaul şəhərləri müstəvisində yerləşir. Hazırda əsas yuvalama arealı kiçik sahədə keçmiş Kuybışev, şərqdə isə Qazaxıstanda Semplatinsk, Barnaul vilayəti ərazilərini əhatə edir. Şimali-Şərqi Afrikada (Həbəşistan, Sudan və s.), Pakistanın cənubunda, Şri-Lankada və Hindistanın şimal-qərbində qışlayır. İsrail, Suriya, Oman ərazilərində də qışlayır. Nadir hallarda qərbi Avropaya (İspaniya, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Yunanistan, Polşa, Macarıstan və b.) buynualu cüllütün rast gəlinədiyi ərazilərə uçuşlar edir (www.ptitcy/article_490.html; www.pisecad.ru).

Dünyada sayı. Ümumi sayı məlum olmasa da azalmaqda olduğu müşahidə edilir. Hələ 1940-cı illərdə Kuluna və başqa ərazilərdə adi saylı quş hesab edilirdi. 1966-1977-ci illərdə Kulunda ərazisində və 1972-1978-ci illərdə Tobol-İşim meşə çöllərində yaz və payız köçündə 7-15 fərddən ibarət dəstələrə rast gəlinirdi. Bir müddət əvvəl dəstə ümumi sayın 40-80 cütdən ibarət olduğunu, hazırda isə yetkin fərdlərin sayının 600-1800 arasında dəyişildiyini guman edirlər. Mart ayından oktyabrədək yuvalamada Qazaxıstan ərazisində qeydə alınır (Sultanov, Kərimov, 2007; http://en.wikipedia.org/wiki/Sociable_Lapwing).

Biotop uyğunlaşması, davranışı, qidalanması və çoxalması. Bu növ tipik çöl və səhra quşu olmaqla Azərbaycandan ötüb keçərkən qidalanmaq, istirahət etmək məqsədi ilə Muğan və Lənkəran düzənliyində quru gilliyovşanlı, seyrək bitkili şoran ərazilərə və suvarılan əkin sahələrinə enir. Yuvalama zamanı Qazaxıstanda meşə-çöl və yarımsəhra zonalarında məskunlaşır. Bu ərazilərin səs-küylü quşlarından biridir. Eyni zamanda Alatau və Tyan-Şan dağlarının şimal hissəsindəki quru dağətəyi səhralarında rast gəlinir. Kürtyatma və yumurtadan cücə çıxan zaman özünü və yuvanı qorumaq üçün özünəməxsus davranış hərəkətləri edirlər. Belə ki, düşmənin, təhlükənin yaxınlaşdığını görən quş onu yuvadan uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə yuvadan qalxır və yerə enərək özünü yaralı kimi göstərir, axsayır və düşmən yaxınlaşanda yenədə uçar. Bu hərəkəti bir neçə dəfə təkrar edib düşməni yuvadan uzaqlaşdırır. Xırıltılı “krı.....krı” səsi çıxarır. Xüsusilə də təhlükə zamanı çıxardığı bu səs bir dəqiqə ərzində davam edir. Buynuzlu cüllütdən fərqli olaraq, uçuş zamanı “oynamır” və nadir hallarda hündürdən uçar. Əsasən hörümçəklər, çəyirtkələr, uzunburun böcəklərlə, soxulcanlarla, ilbizlərlə və eləcədə digər həşəratlarla qidalanır. Bəzən giləmeyvələrlə də qidalanırlar. Bunları çəmən və əkilən sahələrdə əldə edirlər.

Koloniya şəklində məskunlaşırlar, hər koloniyada 10-30 fərd olur. Şəraitdən asılı olaraq, arealı daxilində yuvalama sahələrini dəyişirlər. Qrup halında, bəzən digər cüllütlərlə birlikdə yuvalayır. Yuvalar arasında məsafə 20-30 metr olur. Aprel ayında yuva qurmağa başlayır. Yuvanı torpaq üzərindəki çökək yerlərdə quraraq ora quru ot və peyin döşəyir. Qonur-qara ləkələri olan açıq-yaşıl rəngli, uzunluğu 41-49 mm, eni 31-36 mm olan, 4-5 yumurta qoyaraq 17-20 gün kürt yatır. Kürtyatmada növbə ilə həm dişi, həm də erkək fərd iştirak edir. Yumurtadan çıxan balaların ayaqları zəif olsa da yuvanı tərk edə bilirlər. Onlar da valideynlərin qidalandığı yemlərlə qidalanırlar. Bəzən valideynləri tərəfindən də yemləndirirlər. Bir aydan sonra balalar uça bilir. Bundan sonra onlar dəstələr əmələ gətirirlər (www.pisecad.ru).

Təbiətdə rolu. Yaşadıqları biotopların trofik əlaqələrində mühüm rol oynayır. Suvarılan əkin sahələrində, çəmənliklərdə, otlaqlarda çəyirtkələri, zərərli böcəkləri və digər ziyanvericiləri məhv etməklə və xəstəlik mənbələrinin yaranmasının qarşısını almaqla xeyir verir. Elmi və estetik əhəmiyyətə malikdir.

Süni şəraitdə saxlanması və çoxaldılması. Məlumat yoxdur. Sayı azalmağa davam etsə də, biologiyası, ekologiyası tam öyrənilməmiş qalmaqdadır.

Azərbaycanda qeydə alındığı yerlər və sayı haqqında müasir tədqiqatlar. Azərbaycanda ötüb keçən (mart-aprel, sentyabr-noyabr) quş olduğuna, sayının azlığına, çətin müşahidə olunduğuna görə qidalanma, istirahət üçün istifadə etdikləri yerlər və sayları haqda məlumatlar azdır. Ədəbiyyatda XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində köç zamanı dəstələrlə, qruplarla qeydə alındıqları göstərilir. XX əsrin 70-ci illərində köç zamanı Azərbaycan ərazisində (Dağıstanla sərhəddə) köç edən quşların sayının 10-50 fərd olduğu göstərilmişdir (Patrikeyev, 2004). Hazırda, köç zamanı istirahət etdikləri və qidalandıqları ənənəvi yerlərdə (Muğan, Lənkəran zonası)

qeydə alınmışlar. Köç zamanı çox vaxt yalnız 3-5 fərdi müşahidə etmək olur (Kərimov, Sultanov, 2007; Kristian Gönner, GİZ təşkilatı, şifahi məlumat, Şirvan Milli Parkı, 31 mart 2012). 1991-ci ildə fevral ayının əvvəlində qışlamada Boz-Qobu gölü ətrafında 3 fərd qeydə alınmışdır (Султанов, Камарли, 1991). 2000-ci illərdə martın ortalarından aprelin əvvəlinə qədər müntəzəm olaraq Qobustan ərazisində (mərkəzi hissəsi) alman tədqiqatçıları tərəfindən (Kai Gauger və digərləri) 150-200 fərddən ibarət köç edən dəstələr müşahidə olunmuşdur. Quşlar bir müddət yerə enib Qobustan çölündə istirahət edir və yemlənməmişlər. Nəhayət Siyazən şəhəri yaxınlığında yerləşən Beşbarmaq dağının tuşunda, dəniz sahilində 2012-ci ilin mart ayının 30-da 6 fərd köç edərkən qeydə alınmışdır (Michael Heiss, alman tədqiqatçısı, şifahi məlumat).

Sayının azalma səbəbləri, mövcud və zəruri qorunma tədbirləri. Son otuz ildə məskunlaşdığı çöllərdə əkin, ot biçimi və intensiv mal-qara otarılması yuvalama şəraitinin pisləşməsinə səbəb olub. Bütün bunlar torpaq üzərində yuvalaması ilə əlaqədar olaraq çox sayda yumurta və bala itkisinə şərait yaradır. Bu quş səs-küylü və hərəkətlidir buna görə də özünü və yerini asanlıqla biruzə verir. Nəticədə düşmənlərinin və brakonyerlərin hədəfinə çevrilir. Ornitofaq quşlar, tülkü və qamış pişiyi tərəfindən tələf edilmələri də saylarına mənfi təsir edir. Eyni zamanda otlu bataqlıqların qurudulması, kimyəvi maddələrdən istifadə yem bazasının azalmasına gətirib çıxarır (www.pisecad.ru).

Hazırda, Bern, Bonn, AEWA konvensiyalarının, SİTES sazişinin siyahısına və Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanın Qırmızı Kitablarına daxil edilmişdir. Qazaxıstanın Naurzum qoruğunda mühafizə edilir (Sultanov, Kərimov, 2007).

Mövcud şərait, zəruri mühafizə tədbirləri kimi, yuvaladığı yerlərin müəyyənləşdirilməsini və orada qoruqların